

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ (УЧНІВ 1-2 КЛАСІВ)

У статті висвітлено теоретичні підходи до визначення сутності понять «самосвідомість» та «моральна самосвідомість» особистості. Встановлено, що поряд із психічними процесами, спрямованими на внутрішній світ людини, важливими змістовими елементами її моральної самосвідомості є система цінностей. Виокремлено основні особистісні цінності – свобода, відповідальність, совість, гідність, самодостатність та розкрито їхній зміст. Охарактеризовано вікові особливості молодших школярів (учнів 1-2-х класів), які впливають на розвиток у них моральної самосвідомості, підтримуючи чи гальмуючи цей процес.

Ключові слова: моральна самосвідомість, базові цінності, свобода, відповідальність, совість, гідність, самодостатність, молодші школярі.

Усвідомлення людиною світу не обмежується відображенням лише зовнішніх об'єктів. Фокус її свідомості може спрямовуватися також на неї саму, її власну діяльність, внутрішній світ. Це відбувається завдяки тому, що у процесі пізнання дійсності та взаємодії з нею людина виступає не лише об'єктом відображення, тобто тим, кого пізнають, а й суб'єктом відображення – тим, хто пізнає самого себе. В останньому випадку спрацьовує такий компонент свідомості, як самосвідомість – важливий елемент розвитку психіки, властивий лише людині.

Самосвідомість формується під дією різноманітних зовнішніх впливів. Для молодшого школяра – це насамперед контакти із значущими іншими, які певним чином впливають на його життєдіяльність (батьки, вчителі, однолітки, друзі). Поступове усвідомлення дитиною свого «Я» відбувається на основі ідентифікації себе із самою собою, протиставлення себе іншим і співвіднесенні себе з ними. Завдяки ідентифікації молодший школяр набуває чи засвоює нові цінності, норми, ідеали, моральні якості тощо.

У науковій літературі набули висвітлення різні аспекти проблеми самосвідомості. У працях Б. Ананьєва, Л. Божович, Л. Виготського, О. Леонтєва, С. Рубинштейна, П. Чамати, О. Шорохової у загальнотеоретичному та методологічному аспектах проаналізовано особливості становлення самосвідомості. У науковому доробку Р. Бернса, І. Беха, У. Джеймса, І. Дубровіної, І. Кона, С. Пантілеєва, К. Платонова, В. Століна, А. Спіркіна, І. Чеснокової та інших подано визначення сутності самого поняття, досліджено структуру.

Однак поза увагою дослідників залишилось комплексне розкриття поняття самосвідомості з огляду на властиві їй ціннісні елементи, зокрема ті, що потребують урахування під час її дослідження на рівні молодших школярів. *Мета* статті полягає в уточненні змістових ознак моральної самосвідомості, виокремленні її елементів-цінностей, виявленні впливу вікових особливостей молодших школярів (учнів 1-2 класів) на формування в них моральної самосвідомості.

На думку В. Століна, самосвідомість — це процес, за допомогою якого людина пізнає себе і виявляє ставлення до самої себе, внаслідок чого у неї формуються особистісні риси, здібності, мотиви. Науковець розглядає два аспекти самосвідомості: знання про себе (тобто знання, які накопичує людина впродовж життя в процесі самопізнання) та самоставлення. Оскільки людина не є байдужою до знань про себе, вона стає об'єктом власних емоцій, оцінок, а також предметом свого більш-менш стійкого самоставлення [8]. Отже, розвиток самосвідомості здійснюється завдяки формуванню позитивного та негативного образу себе, основою якого є ставлення до себе в ситуації вчинку. Позитивного чи негативного змісту образ Я набуває щодо якостей, необхідних для досягнення мети і мотиву. «Одиницею самосвідомості» В. Столін пропонує вважати конфліктний особистісний зміст, що відображає зіткнення різних життєвих ставлень суб'єкта, його мотивів і діяльності.

Український психолог М. Боришевський розглядає самосвідомість як «образ Я», результат самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення людини до самої себе; як результат апробації індивідом своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань у процесі життєдіяльності; як рівень самосвідомості, на якому він досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності своєї особистості [2].

Згідно з поглядами І. Кона, у структурі самосвідомості Я має подвійну природу: Я як суб'єкт мислення, рефлексуюче Я та Я як об'єкт сприймання та внутрішнього відчуття, рефлексивне Я. На думку психолога, «рефлексивне Я — це своєрідна когнітивна схема, що покладається в основу імпліцитної теорії особистості, у світлі якої індивід структурує свою соціальну перцепцію (сприйняття) та уявлення про інших людей» [5, с. 30].

Поняття моральної самосвідомості та підходи до її структури розкрито в працях Л. Антилогової, Б. Братуся, О. Дробницького, А. Титаренка, С. Якобсона та інших. Так, О. Дробницький

визначає моральну самосвідомість як ідеальне відображення діяльності та відносин моралі у свідомості особистості та їх специфічне моральне обґрунтування [3, с. 16]. На переконання дослідника, феномени моральної самосвідомості, на відміну від моральних дій і ставлень, можна виявити серед інших форм духовної культури з огляду на відомі моральні норми, принципи, ідеали, поняття добра і зла, совісті і честі, справедливості тощо.

На думку Л. Антилогової (1999), індивідуальна моральна самосвідомість — це інтегральне особистісне утворення, що відображає з позицій добра і зла світ моральних цінностей, які регулюють поведінку людини на основі загальноприйнятих та інтеріоризованих нею моральних норм, сприяючи вільному та відповідальному вибору суб'єктами своїх вчинків, їх аналізу та оцінюванню. Отже, цього разу наголошується на активності особистості щодо моралі, яка виявляється у здатності до моральної рефлексії.

Поряд із психічними процесами, спрямованими на внутрішній світ людини, важливими змістовими елементами її моральної самосвідомості є система цінностей (І. Бех, Г. Прихожан, В. Собкін), яка визначає моральний (аморальний) аспект її самосвідомості.

До базових гуманістичних цінностей, що визначають моральну самосвідомість особистості молодшого школяра, рівень її вихованості, відносимо свободу, відповідальність, гідність, совість, самодостатність.

З позиції людської діяльності в її моральному аспекті інтерпретує свободу В. Малахов. Дія вважається моральною, якщо вона ґрунтується на виборі в полі протистояння добра і зла. Іншими словами, визначення самосвідомості як моральної передбачає визнання свободи людини, наявності у неї здатності робити вибір. «Мій вчинок, — стверджує філософ, — чогось вартий (похвали або осуду) лише в тому разі, коли я міг його не здійснити, а обрати якийсь інший варіант поведінки». Окрім свободи дії, В. Малахов виокремлює *свободу творчості* і *свободу самореалізації*. Але при цьому наголошує, що «свобода подібного ґатунку визначає, по суті, можливість прояву тих чи інших людських якостей, тоді як предметом моральної оцінки можуть бути лише самі ці якості як такі. Суто моральна проблематика свободи починається там, де йдеться про вибір особистістю всіх тих виявів людської волі, щодо яких надалі виникає питання про свободу чи несвободу їх реалізації» [6, с. 217].

Як *свободу волі*, тобто здатність людини діяти відповідно до прийнятих рішень, самостійно робити вибір, розглядає свободу І. Бех.

Якщо розглядати свободу як цінність для дітей молодшого шкільного віку, потрібно визначати її як прояв певних особистісних характеристик, а саме: самостійності цілепокладання, усвідомленості та вибірковості поведінки, розвинутої рефлексії, відповідальності за прийняті рішення та передбачення наслідків своїх дій, досвід міжсуб'єктної взаємодії та подолання соціально-особистісних суперечностей, які виникають при цьому. Саме ці інтегральні характеристики визначають такі найважливіші функції свободи, як здатність людини до автономного, внутрішнього регулювання поведінки, суб'єктно-особистісного способу привласнення соціального досвіду, адекватного взаємодії з навколишнім соціумом [4].

Не можна повною мірою говорити про свободу, уникаючи *відповідальності*. С. Рубінштейн (1989) розуміє відповідальність як втілення істинного, найглибшого і принципового ставлення людини до життя. Це не тільки усвідомлення всіх наслідків уже зробленого, а й відповідальність за все втрачене. Вона виникає в зв'язку з тим, що кожна реалізована дія є незворотною. Тобто відповідальність трактується як здатність людини детермінувати події, вчинки у момент їх здійснення, під час їх виконання — аж до радикальної зміни всього життя.

Отже, відповідальність — це не данина формальному обов'язку, дотримання раз і назавжди прийнятих правил. Це якість, яка забезпечує спроможність особистості в процесі життєдіяльності бачити, виділяти, висувати проблеми, вчасно усвідомлювати і приймати відповідні рішення щодо їх розв'язання. Тобто, наявність у людини відповідальності передбачає не лише реалізацію нею певних дій, а й прогнозування можливих наслідків. Саме в цьому виявляється потенційний аспект цієї цінності як елемента моральної самосвідомості особистості.

Відповідальність також визначається як «своєрідна... цензура, яка охороняє головну внутрішню основу людської поведінки від можливих відхилень. Вона виявляється не лише в межах свідомості, а й усєї психіки і є раціонально-вольовим та емоційно-переживальним процесом». Дотримуючись таких ідей, М. Савчин констатує, що «відповідальність — це готовність витримати основну лінію поведінки, скоординовану з основним смислом людського життя і домінуючими егоїстични-

ми спонуканнями та вітальними функціями» [7, с. 55]. Серед загальних механізмів, що забезпечують прийняття дитиною обов'язку як зовнішнього прояву відповідальності, психолог виокремлює наслідування значущих дорослих та однолітків, ідентифікацію з ними, емпатію, усвідомлення, смислоутворення та саморегулювання. Причому на ранніх етапах онтогенетичного розвитку особистості важливе значення мають механізми наслідування та емпатії, на більш пізніх — зростає роль механізмів ідентифікації та усвідомленого наслідування, власне усвідомлення та мотиваційна регуляція.

Принциповим елементом моральної самосвідомості, в якому фіксується уявлення про цінність людини як особистості, є *гідність*. У гідності уособлюється ставлення людини до самої себе (на основі адекватної самооцінки) та ставлення до неї інших, суспільства загалом. Ґрунтовне розкриття сутності гідності подає К. Чорна, яка розглядає її в контексті культури гідності особистості й визначає як ціннісне ставлення людини до самої себе, інших, нації. За цього підходу в структурі культури гідності пропонується вирізняти три її види: *людську гідність* (правовий аспект) — Я — дитина, людина, європець, представник людства; *особистісну, власну гідність* — Я — учень, гуманіст, майбутній спеціаліст, нащадок і продовжувач славного роду; *національну гідність* — Я — українець, творець себе і держави, нації [9].

Розкриваючи сутність такого елементу моральної самосвідомості, як *совість*, дослідники найчастіше акцентують на здатності особистості самостійно визначати моральні обов'язки і здійснювати моральний самоконтроль, вимагати від себе їх виконання і проводити оцінювання здійснюваних вчинків.

У теоретичній концепції І. Беха совість визначається як особистісна цінність, актуалізована суперечлива єдність самоповаги та Еґо-наміру особистості, що запобігає порушенню нею духовно-моральних приписів. Почуття совісті, стверджує психолог, «це не просто моральна вихованість особистості, а володіння нею системою духовних цінностей, які виникають на основі єдності механізмів свідомості та самосвідомості» [1, с. 39]. Під совістю також розуміється «рефлексивна емоція, болісне самоусвідомлення і переживання індивідом своїх вад і моральної недосконалості. Вона визначає нормативно-ціннісні контури дозволеного і бажаного в поведінці та діяльності. Наявність розвинутої і чутливої совісті надає поведінці лю-

дини цілісності та природності, здатності бути собою в усіх життєвиявленнях» [7, с. 19].

Важливою характеристикою наступної цінності — *самодостатності* — є здатність особистості самостійно приймати рішення, мати власну думку, брати на себе відповідальність. Це не означає, що самодостатня людина ігнорує оточуючих, не прислуховується до їхніх суджень. Але вона все одно всі рішення ухвалює самостійно, уміє долати труднощі, не розгублюється в складних ситуаціях. Самодостатність не слід плутати з надмірною самовпевненістю або відчуженням. Самодостатня людина завжди викликає повагу, може надати підтримку, насамперед моральну, іншим. Самодостатність — це не бажання довести щось комусь, а навпаки, уміння розраховувати свої сили і приймати помірковані рішення.

Тлумачний словник сучасної української мови (2005) трактує поняття «самодостатній» з двох принципово різних позицій: 1) який має цінність сам по собі, який має цілком самостійне значення; 2) який обмежується самим собою, не має потреби в чому-небудь іншому. Ми будемо спиратися на друге положення, тобто розглядати самодостатність молодшого школяра як самостійність у прийнятті рішень; здатність мати і відстоювати власні погляди; регулювати свою поведінку без контролю чи допомоги з боку зовнішньої інстанції (учителя, інших дорослих, однолітків).

Важливість самосвідомості для молодших школярів зумовлена тим, що завдяки їй у них створюється динамічна система уявлень про самих себе як на рівні усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей, так і на рівні усвідомлення своїх внутрішніх психічних процесів, станів, ціннісних орієнтацій. Оволодіваючи знаннями про інші «Я», учні навчаються виділяти, усвідомлювати та розвивати власне «Я», тобто пізнавати самих себе.

Отже, моральна самосвідомість може бути інтерпретована як усвідомлення людиною себе суб'єктом діяльності, внаслідок чого в неї складається уявний образ «Я»; вона є специфічною формою моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також людина як її носій. Моральна самосвідомість найчастіше розглядається в контексті ціннісного підходу, тобто наголошується, що саме внутрішні особистісні Я-цінності становлять ядро особистості, а отже, і моральної самосвідомості.

Самосвідомість молодшого школяра є недостатньою стійкою, складається з одиничних образів самого себе і своєї по-

ведінки, ці образи наповнені безпосереднім чуттєвим змістом, однак ще відсутнє цілісне, адекватне розуміння себе, своєї сутності. Основними цінностями в структурі самосвідомості є свобода, відповідальність, гідність, совість, самодостатність. При цьому означені цінності не існують самі по собі. Всі вони перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності, забезпечуючи розвиток самосвідомості молодших школярів, допомагаючи їм пізнавати самих себе і вибудовувати свою поведінку, відносини з іншими на результатах цього самопізнання.

Література

1. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І.Д. Бех. — К. : Академвидав, 2012. — С. 39.
2. Боришевський М.Й. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. : [монографія] / [М.Й. Боришевський, М.І. Алексеєва, В.В. Антоненко [та ін.]; за заг. ред. М.Й. Боришевського]. — К., 2001. — Т. 1. — 236 с.; Т. 2. — 231 с.
3. Дробницкий О.Г. Проблемы нравственности / О.Г. Дробницкий. — М. : Наука, 1977.
4. Зайцев В.В. Теория и практика развития личностной свободы учащихся в системе начального образования : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / В.В. Зайцев. — Волгоград, 1999. — 413 с.
5. Кон И.С. Категория «Я» в психологии / И.С. Кон // Психологический журнал. — 1981. — Т. 2. — №3. — С. 25-38.
6. Малахов В.А. Етика: курс лекцій : навч. посібник / В.А. Малахов. — 4-ге вид. — К. : Либідь, 2002. — 384 с.
7. Савчин М. Психологія відповідальної поведінки / М. Савчин. — К. : Україна-Віта, 1996. — 130 с.
8. Столин В.В. Исследование эмоционально-ценностного отношения к себе с помощью методики управляемой проекции / В.В. Столин // Психологический журнал. — 1981. — Т. 3. — С. 104-117.
9. Чорна К.І. Гуманізація навчально-виховного процесу як механізм становлення культури гідності зростаючої особистості / К.І. Чорна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. — Вип. 16, кн. 1. — С. 344-353.

В статтє освещены теоретические подходы к определению сущности понятий «самосознание» и «моральное самосознание» личности. Установлено, что кроме психических процессов, направленных на внутренний мир человека, важным содержательным элементом его морального самосознания является система ценностей. Выделены базовые личностные ценности личности — свобода, ответственность, совесть, достоинство, самодостаточность и раскрыто их содержание. Охарактеризованы возрастные особенности младших школьников (учащихся 1-2-х классов), которые оказывают влияние на развитие у них морального самосознания, поддерживая или тормозя этот процесс.

Ключевые слова: моральное самосознание, базовые ценности, свобода, ответственность, совесть, достоинство, самодостаточность, младшие школьники.

O. V. Rohovets

Basic Descriptions of Junior Schoolchildren's (Students of 1-2 grades) Moral Self-Consciousness

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine).

The article deals with an analysis of scientific theoretical approaches to determination of the essences of the concepts «self-consciousness» and «moral self-consciousness» of personality. Moral self-consciousness is determined to be the ideal reflection of activity and relations of morality in a person's consciousness and their specific moral substantiation. It is an integrative personal formation that represents the world of moral values from positions of good and evil, regulates the conduct of a person based on generally accepted and interiorized moral norms, provides free and responsible choice of deeds, their analysis and evaluation. Next to the psychical processes, directed on the internal world of a person, there is a system of values as important semantic elements of moral self-consciousness. Basic personality values as elements of moral self-consciousness are selected: freedom (the possibility to choose in the area of good and evil opposition); responsibility (the ability to select, formulate problems and make decision concerning methods of their solving; not only realize certain actions, but also foresee their possible consequences); conscience (the ability to determine moral duties independently and to carry out moral self-control, require from itself their implementation and to estimate the deeds); dignity (attitude of a person towards itself and attitude toward others); self-sufficiency (the ability to make decisions independently, to have own opinion, to regulate the conduct independently). The age features of junior schoolchildren (pupils of 1-2 grades), which influence the development of their moral self-consciousness, supporting or impeding this process, are described. Junior schoolchildren's self-consciousness is insufficiently stable, consists of single images of themselves and own conduct; however, there is no integral, adequate understanding of themselves.

Keywords: moral self-consciousness, basic values, freedom, responsibility, conscience, dignity, self-sufficiency, junior schoolchildren.

References

1. Bekh, I. D. (2012). *Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku* [Personality in the space of spiritual development]. Kyiv: Akademvydav.
2. Boryshevskiyi, M. Y., Aleksieieva, M. Y. & Antonenko, V. V. (2001). *Psyhologichni zakonornosti rozvytku hromadianskoi svidomosti ta samosvidomosti osobystosti* [Psychological patterns of civic consciousness and self-consciousness of personality]. Kyiv.
3. Drobnitskii, O. G. (1977). *Problemy npravstvennosti* [Problems of morality]. Moscow: Nauka.
4. Zaitsev, V. V. (1999). *Teoriia i praktika razvitiia lichnostnoi svobody uchashchikhsia v sisteme nachalnogo obrazovaniia* [Theory and practice of development of personal freedom of pupils in the system of primary education]. (Doctoral dissertation, Volgograd).

5. Kon, I. S. (1981). Kategoriiia «Ya» v psikhologii [The category «I» in psychology]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological magazine], 3, 25-38.
6. Malakhov, V. A. (2002). *Etika: kurs lektsii* [Ethics: a course of lectures] Kyiv: Lybid.
7. Savchin, M. (1996). *Psikhologiiia vidpovidalnoi povedinky* [Psychology of responsible behavior]. Kyiv: Ukraina-Vita.
8. Stolin, V. V. (1981). Issledovaniie emotsionalno-tsennostnogo otnosheniia k sebe s pomoshchiu metodiki upravliaemoi proektsii [A study of emotional and value attitude to itself using the technique of controllable projection]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological magazine], 3, 104-117.
9. Chorna, K. I. (2012). Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu yak mekhanizm stanovlenniia kultury hidnosti zrostaiuchoi osobystosti [Humanization of educational process as a mechanism of dignity culture formation in young personality]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovanniia ditei ta uchnivskoi molodi*: Vol. 16 (1) (pp. 344-353). Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka.